

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGY

Жумалиев С. С.

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ФЛОРА АТАЛЫШТАРЫНЫН НОМИНАЦИЯСЫ

Жумалиев С. С.

НОМИНАЦИЯ НАЗВАНИЙ ФЛОРЫ В ЭПОСЕ «МАНАС»

S. S. Jumaliev

THE NOMINATION OF NAMES OF FLORA IN THE EPOS "MANAS"

УДК: 809.434(575.2) (043.3)

«Манас» эпосундагы флора аталыштарын номинациялоодо өсүмдүктүн сапаттык даражасы, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы эске алынат. Ал эми эпостогу флора лексикасын изилдөөдө ар бир өсүмдүктүн атоо мотивациясынын этимологиялык моделдерине же синкреттик негиздерине көңүл буруу зарыл жана ал маселе салыштырма-этимологиялык ыкма аркылуу аныкталат.

Негизги сөздөр: Номинация, семантика, этимологиялык модел, номинатив, контексттик семантика, семантикалык эволюция, мотивация, синкреттик негиз.

В номинации названий флоры в эпосе «Манас» учитывается степень качества, лекарственные свойства, и их функции в быту. В изучении лексики флоры эпоса надо обратить внимание на мотивационную номинацию этимологической модели или на синкретную основу растений. Исследования этой проблемы определяется с сравнительно-этимологическим методом.

Ключевые слова: Номинация, семантика, этимологическая модель, номинатив, контекстная семантика, семантическая эволюция, мотивация, синкретная основа.

In the category of flora titles in the epic "Manas" take into account the quality of medicinal properties, function in daily life. In the study of flora epic vocabulary necessary to pay attention to the motivational category etymological model or sinkret foundation plants. Studies of this problem is determined by the comparative etymological method.

Key words: The nomination, semantics, etymology model, nominative, contextual semantics, semantic evolution, motivation, sinkret basis.

“Манас” эпосундагы флорага байланыштуу аталыштардын номинациясы ар түрдүү даражада ишке ашат жана бул маселе атайын изилдөөнү талап кылат. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөрдүн аталыштары нукура кыргыздык жана кабыл алынган катмарларга бөлүнөт. Айрыкча жапайы өсүмдүк аталыштары кыргыз тилинин көөнө байыркы катмарына кирсе, бак-дарак жемиштерине байланыштуу алмурут, мөмө, шак, шабдалы, гиляс ж.б аталыштардын басымдуу бөлүгү иран тилдеринен кабыл алынган. Ал эми кыргыз

тилиндеги жапайы өсүмдүк аталыштарынын көп орун алышынын себеби байыркы доорлордо көпчүлүк түрк уруулары, анын ичинде кыргыздар жашаган жер шартынын климаты салкын, мелүүн аймактарда жайгашкандыктан, аларды курчап турган флора чөйрөсү да ошол аймактарда гана өсүүчү өсүмдүктөрдөн турган. Маселен: *кайың, карагай, арча, терек, тал, бадал* ж.б. Белгилүү түрколог К.М.Мусаев да түрк тилдериндеги өсүмдүк лексикасы араб, иран, грек, кавказ, славян тилдеринен кабыл алынган катмарлардан турарын жана байыркы мезгилдерде түрк элдери *кайың, терек, тал* өскөн аймактарда жашап, кийин *дуб, кипарис, мисте* ж.б. өскөн жылуу аймактарга келишкенин белгилейт [1, 219-бет]. Демек кыргыздарга дагы өсүмдүк дүйнөсү жакшы тааныш болгон, ал эмес ар бир өсүмдүккө мүнөздүү өзгөчө касиет-белгилерин так байкап, аларды турмушта колдоно билген. Ар бир өсүмдүктүн сырткы түзүлүш формасына, өңү-түсүнө, даам-татымына, жытына жана дарылык касиетине жараша аталыштарын ыйгарган. Маселен: *бака жалбырактын* сырткы формасынын түзүлүшү баканын формасына окшоштугунан улам аты коюлса, *кычкылдырык, кымыздык* деген өсүмдүктөрдүн даамы кычкыл, кыйгыл болгондугуна карата берилген, же өсүмдүктүн өңү-түсүнө карай *карагат, караган* ж.б. болуп аттары берилген. Ал эми элдик табыштар адамдын организмине же жашоосуна пайда алып келген, же дарылык касиетке ээ өсүмдүктөрдү туура аныктай билишип, алардын жардамы аркылуу дартка кабылгандарды дарылап айыктыра алышкан. Мисалы, ич өткөндө эрменди кайнатып суусун ичиришкен, же ириңдеп шишиген жерге бака жалбыракты жылуу суулап басышкан. Мындан сырткары, кайсы өсүмдүк кандай жерде өсөрүн, тигил же бул өсүмдүктү тамак-ашка же малга берүүгө болоруна чейин мыкты өздөштүрүшкөн. Ошого жараша өсүмдүк аталыштарынын саны да лексикада арбыган, ал эми айрым аталыштары жогоруда аталган тилдерден кабыл алынган. Бара-бара кыргыз тилинин диалектилеринде, говорлорунда өсүмдүк аталыштарынын ар түрдүү фонетикалык же синонимдик варианттары пайда

болгон, мисалы: түндүк диалектиде *чөп*, түштүк говорлордо *бычан*; түндүк диалектиде *жалбырак*, түштүк говорлордо *барик*; түндүк диалектиде *алча*, түштүк-батыш диалектиде *гилас* // *гиляс* ж.б. Бул өндүү *барик*, *ормон*, *конок*, *бычан*, *агач*, *какай*, *баранда*, *кесенде*, *лаан*, *мар*, *барбана*, *несаана*, *сандугач*, *маша сыяктуу* сөздөр “Манас” эпосунда да арбын кездешет. Айрыкча “Манас” эпосунун лексикасында өсүмдүктөргө байланыштуу *тал*, *арча*, *кайың*, *долоно*, *бутак*, *кабык*, *тамыр*, *жалбырак*, *жаңгак*, *кокос*, *үрөн*, *сабак*, *чөп*, *гүл*, *токой*, *камыш*, *бадал*, *тикен*, *алма*, *алча*, *алмурут*, *өрүк*, *анар*, *жемиш*, *куурай*, *барик*, *жаңгел*, *кие*, *ормон*, *терскен*, *тоорак*, *конок*, *бычан*, *тоорак*, *агач*, *жонгурчка*, *коңурчак*, *мисте*, *чер*, *сабак*, *бадал*, *куурай*, *байтерек*, *четин*, *ыргай*, *бетеге*, *тулаң*, *карагат*, *терек*, *чынар*, *дүмүр*, *чий*, *карагай*, *ышкын*, *кымыздык*, *чемирчек*, *бетеге*, *балтырган*, *жылтырган*, *шыбак*, *сарымсак*, *алабата* ж.б.с. абдан көп аталыштар кезигет жана бул сөздөрдүн номинациясы да бир кылка эмес. Маселен, “Манас” эпосунда биринчи кезекте өсүмдүктөрдү номинациялоодо алардын сапаттык даражасы, б.а. өңү-түсү, формасы, даамы, сапаты ж.б. сапаттары эске алынат. Айталы, өсүмдүктүн өңү-түсүнө карай *кара өрүк*, *кара тал*, *көк чай* ж.б.; өсүмдүктүн жан-жаныбардын дене-мүчө формаларына окшоштугуна карай *ат кулак*, *үкү көз*, *жылан чөп*, *кырк аяк* ж.б.; өсүмдүктүн өсүүчү ордуна карай *саз чөп*, *суу тал* ж.б. Мындан сырткары, эпосто өсүмдүктү номинациялоонун этиштик мааниге негизделген семантикалык модели же окшоштуруу модели же дарылык касиетине негизделген семантикалык модели кездешет. Ошондуктан “Манас” эпосундагы флора лексикасын изилдөөдө ар бир өсүмдүктү атоо мотивациясынын этимологиялык моделдерине же синкреттик негиздерине айрыкча көңүл буруу зарыл. Мисалга алсак: *жыгач* өсүмдүгүнүн семантикасы “сөңгөктүү келип бутактанып, айрым-айрым өзүнчө түп алып чыгуучу карагай, кайың, тал, алма сыяктуу бийик өсүүчү көп жылдык өсүмдүктөрдүн жалпы атын” [3, 614-бет] билгизет. Аталган сөз байыркы түрк тилдеринде *ыгач* “дереву” [4, 218-бет] жана М.Кашгариде *а:вун* “дереву”, *йыгач* “бревно, лес; дерево, мера длины” [5, 34-130-131-беттер] формасында кезигет. Азыркы түрк тилдеринде бул сөз “дереву, лес, ствол, палка, мера длины, мелкие дрова” деген көп маанилерге ээ жана басымдуу түрк тилдеринде сөз башындагы ачык кең *а-* үндүү тыбышы менен айтылат. Маселен: түркмөн тилинде *агач*, азербайжан тилинде *агаж*, башкыр жана хакас тилдеринде *агас*, каракалпак, алтай ж.б. тилдерде *агаш*. Ал эми уйгур тилинде *йагач*, өзбек тилинде *йогоч*, тува тилинде *ыйаиш*, чуваш тилинде *йывас* [5, 71-бет] ж.б. Байыркы жазма монгол тилинде *агчи*, монгол тилинде *агч*, калмак тилинде *актчи* “клен”, манжур тилинде *йакдан* “сосна”, орок тилинде *загда* “сосновый лес” [6, 360-бет] ж.б. Бул сөздүн семанти-

калык тар маанисине карап монгол тилдерине түрк тилдеринен, тунгус-манжур тилдерине монгол тилдеринен өткөнүн айрым окумуштуулар белгилеп жүрүшөт.

Сөздүн этимологиясын Э.Севортян [7, 72-бет] байыркы түрк тилиндеги *ы* “семя”, “посев”, “кустарник”, “дереву”, “растение” + *-гач* деген күчөткүч маанидеги аффикстин биригиши аркылуу пайда болгону менен байланыштырса, К.Сейдакматов [8, 109-110-беттер] *йак* “от жак” этиши аркылуу *йагач* “отко жага турган отун” мааниси келип чыккан деп эсептейт. Л.В.Дмитриева [9, 142-бет] бул сөздүн түрк тилдериндеги праформасын Г.Дёрфердин *пйёгач* “дереву” деген божомолуна таянып, *йавач* // *йыгач* формасы *пия* // *пыа* “дереву” формасынан келип чыкканын жана анын экинчи *-гач* компоненти ушундай маанидеги сөздөрдү жасоочу мүчө экенине токтолот да, ал сөздүн төмөнкүдөй ностраттык катарын түзөт: алтай тилдери (түрк тилдеринде *пия* // *пиагач* > *ы* // *йывач* ~ *игач* (*йавач* ~ *агач*) “дереву” ~ монгол тилдеринде *ы-ргай* “кустарник” ~ тунгус-манжур тилдеринде *не* // *ниа* ~ *ниагдан* “береза”) ~ урал тилдери *па* // *пеа* // *па* “дереву” < индия тилдеринде *пиге* (~ байыркы индия тилинде *нага* “дереву”). Көрүнүп тургандай, сөздүн башатын байыркы индия тилине алып барат.

Бирок азыркы түрк тилдериндеги *жыгач* < *йыгач* < *ыгач* аталышынын номинациялык семантикасы байыркы түрк тилдеринде сакталган, ал эми азыркы монгол жана тунгус-манжур тилдеринде болсо сөздүн мааниси тарыган же конкреттешкен (сосна, клен ж.б.). Демек, байыркы түрк тилдериндеги *ыгач* деген синкреттик негизи үч морфеманын биримдигинен куралганы көрүнүп турат: *ы* + (*ы*)*г* + *ач*. Мында *ы* “растение”, *ыг* “пускать, распространять”, *ач* “открывать” [4; 216, 217, 3-беттер], ошондо *ыгач* “жалбырак ачуучу жана өзүнөн-өзү көбөйүүчү өсүмдүк” деген номинациялык маанини туюнтуп калат. Бул учурда өсүмдүктү номинациялоонун этиштик мааниге негизделген семантикалык модели аркылуу ишке ашты. Башкача айтканда, мотивациясы өсүмдүктүн жалбырак ачуучу, өзүнөн-өзү көбөйүүчү кыймыл-аракетине негизделди. Ал эми анын “дереву”, “сосна”, “береза”, “клен”, “кустарник”, “бревно”, “мера длины”, “дрова” сыяктуу кошумча маанилери кийин пайда болгон полисемантикалык кубулуш.

Андан кийин ал сөздүн эпостогу колдонулуш жыштыгын тактоо менен, эпостун ар кыл саптарындагы контексттик семантикасын талдап көрүү зарыл. Ал аркылуу сөздүн семантикалык эволюциясын аныктоого болот. Алсак: талдоого алынган сөздүн *жыгач* варианты С.Орозбаковдун вариантында 23 ирет, С.Каралаевдин вариантында 14 ирет кезигип, анын *агач* варианты С.Каралаевдин вариантында 2 жерден кездешет. Көрүнүп тургандай, “Манастагы” аталган сөздүн негизги фонетикалык варианты *жыгач*. Эпосто ал “өсүмдүк” деген

алгачкы номинативдүү маанисин туюнтуу менен катар, кийин катмарланган “отун”, “дарак”, “тал”, “бадал”, “бутак”, “аспап”, “түркүк”, “сап, тутка” ж.б. кошумча маанилерди да билгизе берет:

1. Мөмөсүз *жыгач* отундур (СО, 1-том, 1978, 20-бет).
 2. Бири терек, бири тал,
Жыгачынын түркү ушу,
Бир жыгачта миң уя,
Чынарынын көркү ушу. (СО, 1-том, 1978, 243-бет).
 3. Дүйүм *жыгач* баары бар,
Жабыр баян дагы бар, (СО, 2-том, 1980, 169-бет).
 4. Сары *жыгач* кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыкты кылдырган. (СО, 2-том, 1980, 390-бет).
 5. Илинп калды *жыгачка*
Ичеги менен карыны. (СО, 2-то, 1980, 116-бет).
 6. Не түрдүү *жыгач* баары бар,
Жаңгак, өрүк, талы көп. (СО, 3-том, 1981, 75-бет).
 7. Сындырып жагар *жыгач* жок
Отундан жутап аларбыз, (СО, 3-том, 1981, 76-бет).
 8. Доол кагар шаң *жыгач*
Толгоп колуна алганы, (СО, 3-том, 1981, 1380-бет).
 9. *Жыгачтан* чыбык сындырып
Үзө элегиң кезинде (СО, 3-том, 194-195-бет).
 10. Түркүгүн түптөн сындырды,
Дүйнөнүн көөнүн тындырды.
Туура таңган *жыгачын*
Туйгунуң Манас сындырды, (СО, 3-том, 1981, 177-бет).
 11. Тууга сайган *жыгачы*
Отуз кулач узуну. (СО, 3-том, 1981, 51-бет).
 12. Кара *жыгач*, кайыңы,
Карасаң обо тиреген, (СО, 4-том, 163-бет).
 13. Сал устага кылдырып,
Тарамышка чаптаган,
Желим менен каптаган,
Душман үчүн сактаган,
Алда кандай *жыгач* деп,
Акылын адам таппаган, (СО, 4-т., 1982, 339-б).
 14. Кыян жүрүп кыбырлап,
Коктудагы *жыгачтын*
Дүмүрү чыгып короюп, (СК, 225-бет).
 15. Сары-Арканы жердеген,
Салмактуу кыйын эр, - деген,
Кереге-уугу *агачтан*,
Түп атасы Алачтан, (СК, 2-том, 17-бет).
- Жогоруда “Манас” эпосунан алынган мисалдардан көрүнүп тургандай, эпикалык чыгармаларда контекстке келгенде *жыгач* сөзүнүн кубулуп ар

түркүн өтмө маанилерге ээ болгонун байкайбыз. Маселен: 1 жана 7 – мисалдарда “отун, куу жыгач” маанисин туюнтса, 2 – мисалда “бак”, 3 – мисалда “токой”, 4 – мисалда “тал”, 5 – мисалда “теректин бутагы”, 6 – мисалда “тал-терек”, 8 – мисалда “аспап”, 9 – мисалда “өсүп турган дарак”, 10-мисалда “түркүк”, 11 – мисалда “туунун сабы”, 12 – мисалда “дарактын түрү”, 13 – мисалда “найзанын сабы”, 14 – мисалда “тоо боорунда өсүүчү бадал”, 15 – мисалда “боз үйдүн керегеси” маанилерин туюндурду. Ал эми акыркы мисалдагы “материал” маанисиндеги *агач* сөзү уйкаштыктын талабын сактоо максатында колдонулганы көрүнүп турат. Аталыштын семантикалык эволюциясы: *өсүмдүк* > *өсүп турган дарак* > *дарак* > *дарактын түрү* > *тал* > *терек* > *бутак* > *токой* > *куураган өсүмдүк* > *куу жыгач* > *отун* > *чырпык ж.б.*

Ошентип, кыргыз тилинде өсүмдүктөрдү номинациялоодо алардын өнү-түсү, формасы, көлөмү, даамы, жыты, сапаты, өскөн жери, дарылык касиети, турмуш-тиричиликтеги кызматы ж.б.с. сапаттык даражалары эске алынат, себеби ар бир өсүмдүк аталышынын жаралышына ушул мотивациялык негиздер түрткү берген. Адамдардын ортосундагы пикир алышуу эффектиси дагы ушундай предметтик негиздеринин даана, ачык түшүнүктүүлүгүнө негизделет. Эгерде сөздүн номинативдик мааниси айтуучу же угуучуга түшүнүктүү болсо, анда андай сөз адам эсинде көбүрөөк сакталуу менен коммуникациялык функциясы кеңейет. Ал эми сөздүн түпкү номинативи бүдөмүктөнүп даана билинбей калса бат эле унутулуп, коммуникациялык натыйжасы төмөндөп калат. Ошондуктан мындай сөздөрдүн этимологиялык номинациясын аныктоо үчүн салыштырма-этимологиялык ыкманы колдонуу күтүлгөн натыйжаны берет.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. 1-б. – Б., 2011.
2. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
3. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.
4. Бурятско-русский словарь. – М., 1973.
5. Русско-монгольский словарь. – Улан-Батор, 1982.
6. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. – Л., 1975.
7. Doerfer G. Die Entsprechungen der turkischen langvokale im Tungusischen. – UAJb., Bd. 40, Heft 1-2, 1968.
8. Русско-таджикский словарь. Москва-Сталинабад, 1949.
9. Кашгари М. Девону луготит түрк. Индекс-словарь. –Т., 1967.
10. Исследования в области этимологии алтайских языков. – Л., 1979.
11. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М., 1975.

Рецензент: д.ф.н., доцент Токоева Г.С.